

BANKLARIN QARŞILAŞDIĞI RİSKLƏR VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

Türkay Cəbiyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan
e-mail: unec_elm@mail.ru

Xülasə. Tədqiqatın məqsədi son zamanlar bank sektorunda aktual məsələ olan bankların qarşılaşdığı risklər və onların qarşısının alınması tədbirləridir. Araşdırma zamanı bankların riskə həssas tərəfləri müəyyən edilmiş və təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: risklərin idarə edilməsi, maliyyələşmə, risklərin təhlili, mənfəət.

RISKS OF THE BANKS AND THEIR TYPES

Turkay Jabiyeva

*Azerbaijan State University of Economics,
Baku, Azerbaijan*

Abstract. The aim of the study is to identify the risks faced by banks, and measures to prevent them. The risk sensitive aspects of the banks were identified and analyzed.

Keywords: risk management, financing, risk analysis, profit.

РИСКИ БАНКОВ И ИХ ВИДЫ

Туркай Джабиева

*Азербайджанский Государственный Экономический
Университет, Баку, Азербайджан*

Резюме. Целью исследования являются риски, с которыми сталкиваются банки и меры их предотвращения. Выявлены и проанализированы аспекты банков, которые более чувствительны к риску.

Ключевые слова: управление рисками, финансирование, анализ рисков, прибыль.

Son illərin maliyyə böhranından sonra əsas diqqət bank sektorunda risklərin idarə olunmasına yönəldilmişdir. Ümumiyyətlə bank sektorunda risklərlə mübarizə - gəlir əldə etmək, qarşılaşa bilinəcək maliyyə itkilərindən qaçmaq üçün əlverişli strategiyadır. Bankçılıq daim intensiv rəqabətlə xarakterizə olunur. Belə ki, daim yeni məhsullar və xidmətlər təklif edən bankar öz risklərini yaxşı tanımalı və onların qarşısını almalıdır.

Risk anlayışı. Risk mənfəətin azalması və ya itirilməsi kimi maliyyə nəticələri olan planlaşdırılmamış bir hadisə kimi təsvir edilir. Ticarət fəaliyyətlərinin gələcəyinin qeyri-müəyyən və gözlənilməz olması səbəbindən gəlir gətirən və ya itkiyə səbəb olan hər bir fəaliyyət riskli təklif adlandırıla bilər. Başqa sözlə, risk nəticənin qeyri-müəyyənliyi kimi müəyyən edilə bilər.

Risk "məlum və ya ən yaxşı qiymətləndirilə bilən və buna görə də sığortalanan müəyyən bir nəticənin arzuolunmaz bir şəkildə ortaya çıxma ehtimalının olduğu bir vəziyyətdir". Risk zərər və ya ziyanın başvermə və ya verməmə ehtimalının mövcudluğunu ifadə edir.

Risklər gözlənilən məqsəd və ya gözlənilərlə bağlı mənfi nəticələrə gətirib çıxaran qeyri-müəyyənliklər kimi izah oluna bilər.

Ən sadə formada desək, risk zərər ehtimalı kimi dəyərləndirilir. Bu zərər maliyyə itkisi də ola bilər, nüfuza/imicə dəyən zərər də.

Risk və qeyri-müəyyənlik ifadələri çox vaxt sinonim kimi işlənsə də, bu ikisi arasında fərq var. Qeyri-müəyyənlik qərar qəbul edənin müəyyən bir hadisənin bütün mümkün nəticələrini bildiyi halda, bu nəticələrin ehtimalları ilə bağlı təsəvvürünün olmaması vəziyyətidir. Risk isə, əksinə, qərar qəbul edənin müxtəlif nəticələrin ehtimallarını bilməsi vəziyyətidir. Bir sözlə, risk ölçülə bilən qeyri-müəyyənlikdir. Banklarda risklərin aşağıdakı növlərinə rast gəlmək olar:

Likvidlik riski. Bankların likvidlik riski uzunmüddətli aktivlərin qısamüddətli öhdəliklər ilə maliyyələşdirilməsindən yaranır, beləliklə borc öhdəliklərinin yenidən kreditləşmə və ya yenidən maliyyələşdirmə riskinə məruz qalmasıdır. Bununla yanaşı, likvidlik riski müəssisənin ödəmə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və ya bunu yalnız həddindən artıq yüksək məsrəflərlə borc almaqla və ya aktivlərini çox aşağı qiymətlərlə satmaqla həyata keçirməsinin mümkünlüyüdür. Banklarda likvidlik riski aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

(a) **Maliyyələşdirmə riski:** Maliyyələşdirmə üzrə likvidlik riski pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlı öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün vəsaitlərin əldə edilə bilməməsi kimi müəyyən edilir. Banklar üçün maliyyələşdirmə üzrə likvidlik riski çox vacibdir. Bu, əmanətlərin gözlənilmədən çıxarılması bərpa (topdan və pərakəndə) olunmaması səbəbindən xalis pul axınlarının dəyişdirilməsinin zəruriliyindən yaranır.

(b) **Vaxt riski:** Vaxt riski pul vəsaitlərinin gözlənilən daxilolmalarının əldə olunmamasını kompensasiya etmək ehtiyacından, yəni dövriyyə aktivlərinin qeyri-dövriyyə aktivlərinə çevrilməsindən yaranır.

(c) **Geri çağırma riski:** Geri çağırma riski şərti öhdəliklərin kristalizasiyası səbəbindən ortaya çıxır. Bu risk həmçinin, bankın gəlirli biznes imkanları yaranan zaman bu imkanları əldə edə bilmədikdə də yarana bilər.

Faiz dərəcəsi riski. Faiz dərəcəsi riski faiz dərəcələrində dəyişikliklər səbəbindən bir təşkilatın xalis faiz marjasının və ya kapitalın bazar dəyərinin təsirə məruz qalmasından yaranır. Başqa sözlə, faiz dərəcəsinin dəyişməsi səbəbindən Xalis Faiz Gəlirinə (XFG) mənfi təsir riski də faiz dərəcəsi riski adlandırıla bilər. Bu, bankın maliyyə vəziyyətinin faiz dərəcələrindəki mənfi dəyişikliklərin təsirinə məruz qalmasıdır.

Faiz dərəcəsi riski iki üsulla nəzərdən keçirilə bilər – riskin bankın gəlirlərinə olan təsiri və ya bankın aktiv və passivlərinin iqtisadi dəyərinə, o cümlədən balansdankənar hesabatın vəziyyətinə olan təsiri. Faiz dərəcəsi riski müxtəlif formalarda ola bilər. Faiz dərəcəsi riskinin növləri aşağıdakılardır:

(a) **Boşluq və ya uyğunsuzluq riski:** Boşluq və ya uyğunsuzluq riski aktiv və ya passivlərin, eləcə də müxtəlif nominal dəyəri, ödəmə müddəti və ya yenidən qiymətləndirmə tarixləri olan balansdankənar hesabat maddələrinin saxlanılması nəticəsində yaranır və bazar faiz dərəcələrinin səviyyəsində gözlənilməz dəyişikliklərə səbəb olur.

(b) Gəlirlilik əyrisi riski: Banklar dəyişkən faiz dərəcələri nümunələrində müxtəlif müqayisə yolları ilə (məsələn, xəzinə istiqrazlarından əldə olunan gəlirlər, sabit depozit dərəcələri, qiymətli kağızlar bazarının dərəcələri, MIBOR və s.) aktivləri və öhdəlikləri üçün qiymət təyin edə bilər. Banklar aktiv və öhdəliklərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif vaxtlarda iki fərqli alətdən istifadə edərsə, o zaman gəlirlilik əyrisində paralel şəkildə həyata keçirilməyən və nisbətən tez-tez baş verən hər hansı bir hərəkət xalis faiz gəlirinə təsir edir. Bu səbəbdən, banklar gəlirlilik əyrisi üzrə hərəkəti və bu hərəkətin portfel dəyərləri və gəlirə olan təsirini qiymətləndirməlidir.

Nümunə olaraq 91 günlük xəzinə istiqrazları ilə bağlı faiz dərəcəsinə müəyyən edilən öhdəliyin 364 günlük xəzinə istiqrazı ilə əlaqəli aktivli maliyyələşdirməsini göstərmək olar. Artan faiz dərəcəsi nümunəsində həm 91 gün, həm də 364 günlük xəzinə istiqrazları yüksələ bilər, lakin bu artım xalis faiz dərəcəsinə dəyişiklik yaradaraq gəlirlilik əyrisinin paralel olmayan hərəkətinə görə eyni dərəcədə olmaya bilər.

(c) Bazis Risklər: Bazis risklər - müxtəlif aktivlər, öhdəliklər və balansdankənar malların faiz dərəcəsinin fərqli ölçüdə dəyişə biləcəyi zamanlarda yarana biləcək risklərdir. Məsələn, artan faiz dərəcəsi nümunəsində aktivin faiz dərəcəsi müvafiq öhdəlik üzrə faiz dərəcəsinə fərqli olaraq müxtəlif ölçüdə qalxa bilər və bununla da xalis faiz gəlirində dəyişiklik yaranar.

Bazis risklərin dərəcəsi kompleks öhdəliklərdən kompleks aktivlər formalaşdıran banklar ilə münasibətdə olduqca yüksəkdir. Hindistanın kredit portfeli kompleks öhdəliklər portfelinə maliyyələşdirilir və xeyli dərəcədə bazis risklərə məruz qalır. Bazis risklər dəyişkən faiz dərəcəsi ilə bağlı nümunələrdə açıq-aşkar nəzərə çarpır. Bazar dəyəri üzrə faiz dərəcəsinə dəyişikliklər xalis faiz gəlirinin artmasına səbəb olursa, banklar əlverişli dəyişiklik yaşamış hesab olunur, əgər faiz dərəcəsi üzrə hərəkət xalis faiz gəlirinin azalmasına səbəb olursa, bankların əleyhinə dəyişiklik baş vermiş sayılır.

(d) Daxili Seçim Riski: Bazar dəyəri üzrə faiz dərəcələrində baş verən ciddi dəyişikliklər nağd kredit - borc kreditlərinin əvvəlcədən ödənilməsi, müddətli kreditlər və istiqrazlar, borclar üzrə "alış-satış" variantının tətbiq edilməsi və yaxud müddətli depozitlərin vaxtından əvvəl götürülməsi səbəbindən bankın gəlirliliyini risk altına ata bilər. Daxili seçim riski dəyişkən vəziyyətlərdə yaşanır və bu hala Hindistanda rast gəlinir. Faiz dərəcəsinə dəyişikliklərin ölçüsü nə qədər sürətli və yüksək olarsa, bankların xalis faiz gəlirləri üzrə daxili seçim riskləri o qədər böyük olar. Bu da proqnozlaşdırılan pul vəsaitləri və bankın gəlirlərinin azalması ilə nəticələnir.

(e) Təkrar investisiya üzrə risklər: Təkrar investisiya üzrə risklər gələcək pul axınlarının təkrar investisiyaya qoyula biləcəyi faiz dərəcəsi ilə əlaqədar qeyri-müəyyən vəziyyətlərdən qaynaqlanan risklərdir. Pul vəsaitlərinin axınında, başqa sözlə desək, mədaxil və məxariclərdə hər hansı bir uyğunsuzluğa görə banklar xalis faiz dərəcəsinə dəyişikliklərlə

üzləşir. Çünki kreditlər üzrə bazar dəyərindən əldə olunan və depozitlər üzrə ödənilməli faiz dərəcəsi müxtəlif istiqamətlər üzrə hərəkət edir.

(f) Xalis faiz dərəcəsi üzrə risklər: Xalis faiz dərəcəsi üzrə risklər bazar dəyəri üzrə faiz dərəcələrinin aşağı yönəldiyi və bankların öhdəliklərdən daha çox qazancılı aktivlərə sahib olduğu hallarda meydana çıxır. Belə banklar xalis investisiya gəlirinin azalması ilə üzləşir, çünki bazar dəyəri üzrə faiz dərəcəsi aşağı düşür və xalis investisiya gəliri faiz dərəcəsi qalxdıqca artır. Bu da bankın gəlirləri və ya bankların aktivlər üzrə iqtisadi dəyərləri, öhdəliklər və balansdankənar ödənişlərə təsir edir.

Bazar Riski. Əməliyyatları ləğv etmək üçün tələb olunan dövr ərzində bazarda canlanmaya görə ticarət portfelinin cari bazar dəyərində mənfi yayınmalarla bağlı yaranan risk Bazar Riski adlanır. Bu risk faiz dərəcələri alətləri, səhmlər, əmtəələr və valyutaların bazar qiymətlərində əlverişli olmayan yayınmalar və ya bazar qiymətlərindəki dəyişiklik nəticəsində baş verir. Bu, həm də Qiymət Riski də adlanır.

Qiymət riski məhsulların elan edilmiş istifadə müddətinin bitməsindən əvvəl satıldığı zamanlarda meydana çıxır. Maliyyə bazarında istiqrazların qiymətləri və gəlirləri tərs mütənasibdir. Qiymət riski faiz dərəcələrində qısamüddətli hərəkətlərdən faydalanmaq üçün yaradılan ticarət portfeli ilə sıx əlaqəlidir. Bazar riski termini aşağıdakı hallara şamil olunur: (I) Daxili gəlirlilik faizinin faiz dərəcəsi alətlərinə təsir edən hissəsi, (II) bankın ticarət portfelində saxlanılan bütün digər aktivlər-portfel üçün qiymətləndirmə ilə bağlı risklər və (III) Xarici Valyuta üzrə Risklər.

(a) Foreks Riski: Foreks riski ayrıca xarici valyutada həm cari və ya təcili kurslar və yaxud hər ikisinin kombinasiyası üçün risk altında olan investisiyalar olduğu müddətdə yanlış həyata keçirilən məzənnə hərəkətləri nəticəsində bankın məruz qala biləcəyi risklər hesab olunur.

(b) Bazar Likvidliyi Riski: Bank cari bazar dəyəri üzrə müəyyən alətlər üçün böyük əqdlər bağlamaq imkanına malik olmayanda bazar likvidliyi riski meydana çıxır.

Defolt və ya Kredit Riski. Kredit riski sadə dildə borelu və ya kontragentin razılaşdırılmış şərtlərə uyğun olaraq öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi kimi qəbul olunur. Başqa sözlə desək, kredit riski faiz dərəcəsi və ya əsas məbləğ və yaxud hər ikisinin vəd verildiyi kimi ödənilməməsi riski kimi qəbul edilərək standartlardan aşağı olan aktivlərin nisbətini nəzərə alaraq hesablanır. Kredit riski bütün kreditorlar tərəfindən ödənilməlidir və həddindən artıq olduqda ciddi problemlərə səbəb olur. Kreditlər əksər banklar üçün ən böyük və ən aşkar kredit riski mənbəyidir. Bu, ən ciddi riskdir, xüsusilə Hindistan nümunəsində bankçılıq sisteminin passiv aktivlərinin səviyyəsi olduqca yüksəkdir. İndoneziya, Malayziya, Cənubi Koreya və Taylandın maliyyə sisteminin ümumi aktivlərinin 30%-dən çoxunda passiv (fəaliyyətsiz) aktivlərin artması səbəbindən yaranan Asiya maliyyə böhranı kredit riskinin idarə olunmasının əhəmiyyətini bir daha vurğulayır.

Kredit riskinin iki variantı mövcuddur :

(a) **Kontragent üçün risklər:** Bu, Kredit Riskinin bir variantıdır və kontragentin imtinası və ya fəaliyyət qabiliyyətinin itməsi nəticəsində ticarət tərəfdaşlarının fəaliyyətsizliyi ilə əlaqəlidir. Kontragentin riski adətən standart kredit riskindən daha çox ticarət ilə əlaqəli keçici maliyyə riski kimi qiymətləndirilir.

(b) **Ölkə Riski:** Bu da kredit riskinin bir növüdür və ölkə tərəfindən tətbiq olunan məhdudiyətlər nəticəsində borcalan və ya kontragentin fəaliyyətsizliyi zamanı yaranır. Burada fəaliyyətsizliyin səbəbi borcalan və ya kontragentin nəzarəti altında olmayan xarici amillərdir.

Kredit Riski - həm xarici, həm də daxili amillərdən asılıdır. Daxili faktorlara aşağıdakılar daxildir:

1. Kredit siyasəti və kredit portfelinin idarəçiliyində mövcud olan çatışmazlıqlar;
2. Kredit verməmişdən əvvəl borcalanın maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməklə bağlı nöqsanlar;
3. Girovlardan izafi asılılıq;
4. Postsanksiya fəaliyyətlərində bankın uğursuzluğu və s.

Əsas xarici amillərə daxildir :

1. İqtisadi vəziyyət;
2. Malın qiyməti, xarici valyuta məzənnələri, faiz dərəcələri və s. göstəricilərdə enib-qalxmalar.

Kredit riskindən qaçmaq mümkün deyil, lakin riskləri azaldan müxtəlif prosesləri tətbiq etməklə tənzimləmək lazımdır:

1. Banklar borcalanın borc öhdəliyini təsdiq etməzdən qabaq kredit vermək qabiliyyətini qiymətləndirməlidir, yəni borcalanın kredit reytinginin (kredit ödəmək qabiliyyəti) qiymətləndirilməsi əvvəlcədən həyata keçirilməlidir. Kredit reytingi kredit riskini qiymətləndirmək üçün əsas vasitədir və eyni zamanda kreditin qiymətləndirilməsini sadələşdirir.

Banklar bütün investisiya imkanları üzrə mütəmadi qiymətləndirmə və reyting sistemi tətbiq etməklə kredit riskini azalda bilər, çünki bu zaman hesabla bağlı spesifik zəif cəhətlər barədə mühüm məlumatlar daxil ola bilər.

2. Banklar kreditin müxtəlif aspektlərinə (cari likvidliyin müqayisəli təhlili nisbəti, borc öhdəliklərinin nisbəti, borcun ödənilməsi nisbəti, gəlirlilik nisbəti və s.) prudensial məhdudiyətlər tətbiq etməlidir.

3. Tək və ya qrup borcalan üçün maksimum hədd tətbiq olunmalıdır.

4. Çox xüsusi hallar üçün dəyişikliklərə uyğunlaşmaq ilə bağlı şərtlər olmalıdır.

5. Əməliyyat heyəti kreditlə bağlı icazə prosesinin bütün mərhələləri barədə məlumatlı olmalıdır - qiymətləndirmə, ödəniş, postsanksiya fəaliyyətlərinə baxış keçirilməsi və yenilənməsi də həmçinin kredit riskinin öhdəsindən gəlmək üçün faydalı olmalıdır.

Əməliyyat Riski. Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi əməliyyat risklərini "qeyri-qənaətbəxş və ya uğursuz olan daxili proseslər, insanlar, sistemlər və ya xarici hadisələr nəticəsində yaranan zərər riski" kimi müəyyən etmişdir. Beləliklə, əməliyyat itkiləri üç əsas sinif, xüsusilə insanlar, proseslər və sistemlərə görə baş verir.

Aşağıdakı səbəblərə görə əməliyyat risklərinə nəzarət etmək banklar üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır:

1. Bankçılıq və maliyyə xidmətlərinin göstərilməsində yüksək avtomatlaşdırma səviyyəsi;
2. Qlobal maliyyə əlaqələrinin artması;

Yuxarıda qeyd olunan səbəblərə görə əməliyyat risklərinin miqyası çox böyükdür. Ən geniş yayılmış iki əməliyyat riski barədə məlumat belədir:

(a) Əməliyyat Riski: Əməliyyat riskləri daxili və xarici fırladaçılıq, uğursuzluğa düşər olmuş biznes prosesləri, biznesin davamlılığını qoruya bilməmək və məlumatları idarə edə bilməmək kimi amillərdən qaynaqlanan risklərdir.

(b) Uyğunluq Riski: Uyğunluq riski dedikdə hər hansı və ya bütün qüvvədə olan qanunlar, rəqlamentlər, davranış qaydaları və etik normalara əməl etməmək nəticəsində bankın məruz qaldığı hüquqi və ya tənzimləyici sanksiyalar, maliyyə itkiləri və ya nüfuza zərər gəlməsi kimi hallar nəzərdə tutulur. Bu, həmçinin bütünlük (tamliq) riski də adlanır, çünki bankın nüfuzu onun bütünlük və ədalət prinsiplərinə riayət etməsi ilə sıx əlaqəlidir.

Digər risklər. Yuxarıda göstərilən risklər ilə yanaşı Bankların öz biznes əməliyyatları zamanı qarşılaşdıqları digər risklərə aşağıdakılar daxildir:

(a) Strateji Risklər: Strateji Risklər bizneslə bağlı səhv qərarlar, qərarların düzgün tətbiq edilməməsi və ya sənaye dəyişikliklərinə cavab verməməsi nəticəsində yaranan risklərdir. Bu risk bir təşkilatın strateji məqsədləri, bu məqsədlərə nail olmaq üçün hazırlanmış biznes strategiyaları, bu məqsədlərə yönəldilmiş resurslar üzrə işin icra keyfiyyətindən asılıdır.

(b) Nüfuz (reputasiya) riski: Nüfuz (reputasiya) riski mənfi ictimai rəydən irəli gələn risklərdir. Bu risklər nəticəsində təşkilat məhkəmə davası, maliyyə itkisi və ya müştərilərinin azalması halları ilə üzləşə bilər.

Nəticə. Banklar öz fəaliyyətləri sahəsində daim müxtəlif risklərlə qarşılaşırlar. Məqalənin məqsədi bankların qarşılaşa biləcəyi riskləri əvvəlcədən müəyyən etmək və onların yumşaldılmasına nail olmaqdır. Araşdırma zamanı banklarda risklərin növləri və formaları təhlil edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. "Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qayda"lar, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2013.
2. Crouhy M., Galai D., Mark R., (2006), The essentials of risk management (Vol.1). New York, McGraw-Hill.
3. www.cbar.az
4. www.theirm.org